

INHOUD:

R. SMIT	: De zeis in Dwingelo,	65
G.W. NANNINGA	: Iets over de familienaam Sweering,	76
A.P. DE BONT	: Remmen,	77
R.A. EBELING	: Schoorlemmer,	79
G. SMIT	: Over de historische geografie van Onnen,	81
G.H. KOCKS	: Drentse mond (9),	104
W.H. v.d. PLOEG	: Lang leve de Wildervankster!,	105
G.H. KOCKS	: Drentse mond (10),	106
T. DE VRIES	: Uit een oud doopboek (6),	107
R.A. EBELING	: Naamkundige schetsen: Ellerie,	112
A.P. DE BONT	: Enige taalkundige aantekeningen,	113
G.H. KOCKS	: Drentse mond (11),	115
G. MULDER	: Berkōp,	116

Dit tijdschrift werd in 1901 voor het eerst uitgegeven door de een jaar tevoren opgerichte Vereniging tot Onderzoek van Taal en Volksleven in het Oosten van Nederland, die tot 1908 vooral onder leiding van Dr. J.H. Galleé en G.J. Klokman heeft gestaan. Van 1909 tot het omstreeks 1931 ophield te verschijnen is het tijdschrift vervolgens geredigeerd door Dr. J. Bergsma. In 1949 begon onder redactie van Dr. H.L. Bezoen en Dr. J. Naarding de Nieuwe Serie. In 1955 werd het tevens orgaan van het Nedersaksisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen, waarvan Prof. Dr. K.H. Heeroma toen hoogleraar-directeur was.

Alle bijdragen, indien mogelijk getypt (op slechts één zijde van het papier), dienen te worden gezonden aan de sekretaris der redactie:

**R.A. EBELING, NEDERSAKSISCH INSTITUUT,
WESTERSINGEL 28/30, GRONINGEN.**

De redactie verzoekt de medewerkers bij aanhaling van woordenboeken of tijdschriften de gebruikelijke afkortingen toe te passen.

Iedere medewerker ontvangt van zijn bijdrage tenminste 10 overdrukjes.

Het overnemen van artikelen uit dit tijdschrift, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk, is zonder toestemming van de uitgevers verboden.

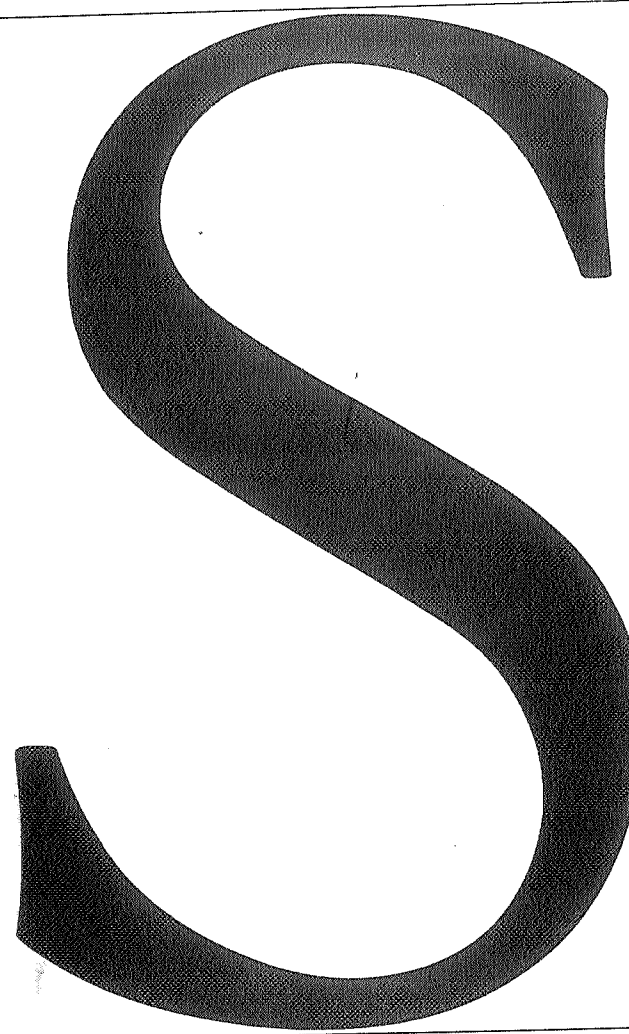
Wijze van uitgave:

De Driemaandelijke Bladen, een uitgave van de Stichting Sasland te Groningen, verschijnen 4 maal per jaar. Prijs per jaargang f. 10,00, voor 1 februari van ieder jaar te voldoen door overschrijving op postrekening 1215274 t.n.v. de Penningmeester van de Stichting Sasland, Postbus 1127, Groningen.

DRIEMAANDELIJKSE BL. ^{26 a N}

voor taal en volksleven in het oosten van Nederland

*bl. 81 e.v.
artikel over
Onnen*

Orgaan van het
Nedersaksisch Instituut
der Rijksuniversiteit
te Groningen

Onder redactie van
R.A. EBELING
H. ENTJES
G.H. KOCKS
G.N. VISSER

25e jaargang 1973

'73/2

SASLAND
Postbus 1127 - Groningen

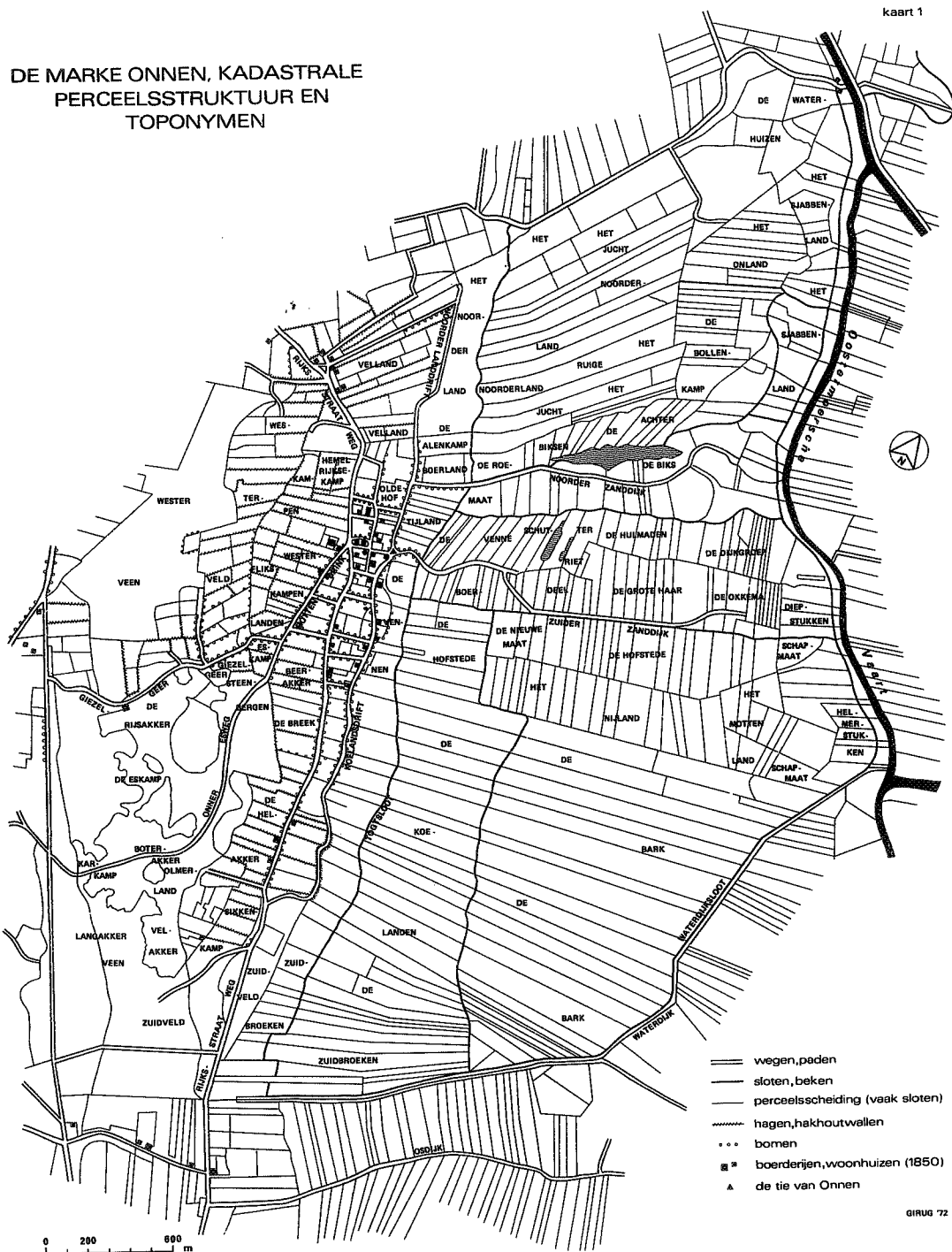
OVER DE HISTORISCHE GEOGRAFIE VAN ONNEN

Inleiding. De samenwerking tussen de toponymie en de etymologie enerzijds en de historische geografie anderzijds verheugt zich, sinds de tweede wereldoorlog, in een hernieuwde bloei. Zeker is dit voor een groot deel te danken aan het systematisch verzamelen en analyseren van veldnamen en aan het verlaten van de amateuristische fase van de toponymie. Doch ook de historische geografie keert weer terug naar terreinen die, bij nader inzien, slechts oppervlakkig waren bestudeerd. Gesecundeerd door zich in toenemende mate ontwikkelende hulpwetenschappen: de archeologie, de bodemkunde, de biologie en de geologie, beziet de historisch geograaf vraagstukken van de wording en ontwikkeling van het nederzettings- en okkupatiepatroon in historische landschappen met nieuwe ogen. Tot voor kort stelde men bijv. dat het oudste nederzettingspatroon een 'Gruppensiedlung' was en dat het oudste okkupatiepatroon gekenmerkt werd door een 'Langstreifenflur'; in de laatste jaren vindt men verdedigers van de originele 'Einzelgehöftsiedlung', welke begeleid wordt door een 'Blockflur'. Zo zal, volgens deze laatste opvatting de es, met nederzettingen aan de rand, zijn voorganger hebben gehad in verspreid liggende boerderijen met aangrenzende 'huisakker', welke een grove en onregelmatige begrenzing had van een soms vrij grote oppervlakte.

Het spreekt vanzelf dat de samenwerking tussen de historische geografie en de taalwetenschappen onontbeerlijk is bij de vraagstukken van de genese van de historische landschappen. Zulks tot profijt van beide disciplines!

Deze studie gaat over de Onner marke, dus over een klein gebied in een 'over hoog en laag'-situatie met een sterke variatie van fysisch-geografische elementen, waar bovendien verschillende taalinvloeden zijn. Daarbij beperkt ze zich doelbewust tot enige belangrijke facetten van het nederzettings- en okkupatiepatroon. Zoals bij vele noordelijke geografen bekend is, ligt de huidige woonkern van Onnen ver van zijn es; de laatste is steeds onbewoond gebleven. Ten westen van de woonkern treft men een 'kampen'-landschap aan, gekenmerkt door fraaie houtwallen. Deze merkwaardige landschappelijke structuur vraagt

DE MARKE ONNEN, KADASTRALE
PERCELSSTRUKTUUR EN
TOPONYMEN

om opheldering. De ontwikkeling van inzichten in het nederzettings- en okkupatiepatroon van deze kleine marke zal ongetwijfeld de inzichten in overeenkomstige patronen in de omgeving: van Haren en zelfs Groningen, verdiepen. Tevens, zo hopen wij, zullen ook de studies van andere historische landschappen de nodige impulsen krijgen van deze mikro-regionale arbeid.¹⁾

Grenzen. De marke Onnen wordt in het noord-oosten begrensd door de Hunze; dit natuurlijke water eindigt nu, ter hoogte van Waterhuizen, in het Schuitendiep. Op de topografische kaart en de luchtfoto ziet men dat de Hunze zich ten noorden van het diep voortzet. Bij Waterhuizen begint ook de *Hooijdijk*, deze verloopt vanaf de Hunze in zuidelijke richting en zal eertijds een belangrijke waterkerende functie hebben gehad. Aannemelijk is dat deze waterkering bescherming bood tegen het bij tijden opdringende zoute en brakke water uit het noorden. Wanneer de afwatering van de oude Hunze bij stormachtig weer en aanhoudende sterke zeewind onmogelijk was, zal het overstromingswater zich ver zuidwaarts hebben verbreid. De *Hooijdijk* zal in de onbedijkte situatie, doch ook later - toen de afwatering van het Drentse plateau en Centraal-Groningen veel te wensen overliet - een belangrijk element van de polder Onnen zijn geweest. Tevens zal deze lage dijk, via de dijkweg, het hooiland in de inferieure lage delen van de marke hebben ontsloten.

In het Zuid-Oosten is de Onner marke begrensd door een *Waterdijk*, deze grenst aan de Noordlaarder maden (hooilanden) en hiermede tekent zich een tweede hooijdijk-waterkering af. Dit begrenzingspatroon vindt men ook in Haren en Essen, dergelijke dijken ontsloten het 'onland' en deden dit land, na eeuwenlange waterstaatszorg, in waarde stijgen. De Hooijdijk en de Waterdijk zijn aan beide zijden besloot en aldus was Onnen naar drie zijden een waterstaatkundig geïsoleerd geheel, een polder.

De zuid-westelijke en westelijke grenzen van Onnen stellen ons voor meer moeilijkheden. De grens met Glimmen maakt een kunstmatige en arbitraire indruk, doorloopt een gebied met stuifzand en middelhoge podzol-gronden (bodems met een harde laag in de ondergrond, een obsta-

kel voor de landbouw). Aldus zijn de essen van Glimmen en Onnen door een smalle, eertijds woeste, strook grond gescheiden. De uiterste westelijke grens strekt zich in het verlengde van de Hooijdijk uit en maakt daardoor ook een kunstmatige indruk. Uit de toponymen-kaart blijkt dat het lemige *Felland* (= veldland) door deze grens is gescheiden van het Harener *Witte Veen*; terwijl het Onner *Westerveen* grenst aan het zanderige Harener *Dorveld*.

De waterstaatkundige situatie binnen de Onner polder; het lage veen. Binnen het Onner marke-gebied, dat dus waterstaatkundig sterk geïsoleerd is, tekent zich, volgens de topografische kaart van 1850 en volgens de bodemkaart, een lange geul af. Onder de naam *Biks* (biks = bits = beekje) begint een smal stroompje zijn loop bij de Steenbergakkers van de Onner es. Het vervolgt zijn weg ten westen van de woonkern en stroomt vervolgens door het veen naar de Hunze. In de samenvloeiingszone treft men een brede strook, oorspronkelijk zeer moerassige, veen-kleigronden. Binnen de marke zal de *Biks* een grote betekenis voor de waterhuishouding hebben gehad, hierop wijst de perceelsstructuur in zijn stroomgebied. Toch ook zal de *Biks*, via zijn verbindingen met de Hunze, een 'watervijand binnen eigen huis' zijn geweest, mede in staat om het grote veengebied ten oosten van de woonkern bij tijden onbegaanbaar te maken. De twee 'dijken' ten oosten van de woonkern: de *noorder-* en de *zuider zanddijk* boden bescherming tegen het overstromingswater van de Biks-Hunze, zomede tegen ander, van elders komend overstromingswater.

Op de topografische kaart ziet men dat, midden door het land tussen beide dijken, een tochtsloot loopt. Deze is aan weerszijden sterk besloot en zal een belangrijke bijdrage hebben geleverd in de vorming van de oude kern hoogwaardige weiden en hooilanden ten oosten van Onnen. Tot deze kern rekenen wij de volgende complexen:

weilanden : het *tijland*,

de *vennen* = finnen, weiden,

de *grote haar*;

hooilanden : de *hulmaden* = drassig, 'anmooriges Gebiet', met gagel en berken,

de *okkema* = ossemade, hooilanden met nabeweiding door ossen,

de *maat* = made, hooiland,

de *ma in de hofstee* (ma = made).

De naam *grote haar* wijst er op dat hier sprake is van een zandiger, wellicht wat hoger en droger, complex weiden; dit bewijst dat het 'binnendijkse' complex als geheel zich gunstig van de venige omgeving onderscheidde. Buiten het gebied van de zanddijken wijzen verscheidene toponymen op het nog lang 'onland' blijven van een moeras-sig ruw graasgebied en tevens op een geleidelijke verovering en cultivatie. Zo vindt men ten noorden van de *noorder zanddijk* de toponymen *boerland* en *boerdeel* (deze namen wijzen op een oorspronkelijk onverdeeld marke-bezit). Ten zuiden van de *zuider zanddijk* vindt men de *nieuwe maat* en het *nijland*. De namen *diepstukken* en *helmerstukken* wijzen op de verdeling van de oorspronkelijke markegrond (hel = hol = laag?)²⁾. Verder weg van de dijken vindt men de *barken* (berken) in het zuidoosten van de marke en het *onland* in het noorden. Het *noorderland* (met als toponym het *wilde of ruige noorderland*), de *barken*, het *onland*, *waterhuizen*, *sjabbenland* en het *jugt* zullen nog lang excen-trisch gelegen en periodiek begraaide ruwe weiden zijn geweest.

Het komt ons voor dat de oude agrarische samenleving zich dichtbij en binnen het bedijkte complex ontplooid heeft: hier begon ook de grote 'aanval' op het reusachtige veengebied. De grotere waterstaatkundige werken zoals de dijken aan de grens van de marke zullen eerst later zijn aangelegd.

In dit verband besteden we aandacht aan de toponymen *tijland* en *jugt*. Volgens Bischoff is *tie* een saksisch woord dat betrekking heeft op een plaats, waar de dorpsgemeente vergaderde om over gemeenschappelijke zaken te spreken, tevens een feestplaats en een rechtsplaats. Veelal treft men deze, vaak met lindebomen omgeven, plaats midden in het dorp aan.³⁾ *Tijland* is dus land bij de tij of tie. Op de topografische kaart ziet men, ter plaatse van de tie, een kruispunt van driften. De drift uit het *koeland* en de *koebroeken* komt hier samen met de schapedrift uit

het *velland* (veldland) en het *noorderland*, terwijl daar ook de zuiderzanddijk begint. Het kruispunt is inderdaad een ideale plaats om belangrijke agronomische en waterstaatkundige zaken te bespreken: de toelating van het vee (wanneer en hoeveel), het einde van de veenbeweiding, het afsteken van veenzoden enz. Men vindt ter plaatse ook een *tijborg*, welke woning eertijds bij dit kruispunt lag, doch niet aan het *tijland* grensde. Dit versterkt onze opvatting dat wij hier inderdaad met een - zij het zeer noordelijk gelegen - tie te maken hebben⁴⁾. Ongetwijfeld moet men de oudste woningen van Onnen dan ook hier zoeken en niet bij de huidige Onner es in het zuiden!

De naam *jugt* wordt door Naarding op plausibele gronden verklaard als "weide voor drachtig vee" (züchten = fokken).⁵⁾ Hofmann verklaart echter *tiuche* als een naam die betrekking heeft op een arbeidsorganisatie welke tot taak heeft gemeenschappelijke zaken als bijv. dijkaanleg te behartigen, terwijl ook het aldus cultuur-technisch veroverde land (of verbeterd land) de naam *tiuche* ging dragen. Volgens zijn voorstelling kon een aantal geïnteresseerden uit een boerengemeenschap door gemeenschappelijke arbeid en op gezamenlijke kosten woest land in cultuur brengen.⁶⁾ Inderdaad is de vorm van het *jugtland* bij de *biks-plas* zodanig dat men kan spreken van een, door afzonderlijke besloting, gewonnen gebied bij de moerassige Biks. Er zijn evenwel aanwijzingen dat de naam *jugt* vroeger een grotere verbreiding in het noordelijke deel van het veen had. Dit verzwakt deze verklaring enigszins, evenals de overweging dat dicht bij de *grote jugt* een *bollenkamp* (bolle = stier) voorkomt.

De naam *barken* slaat wellicht op het eertijds veelvuldig voorkomen van berken in het zuidelijke veengebied. *Sjabbenland* wordt door Naarding verklaard als "kwabbenland": de grond is week, vet en veerkrachtig.

In het voorgaande kwam duidelijk naar voren dat het gebied buiten de zanddijken excentrisch was gelegen en nog lang een woest karakter had. Deze zanddijken behoren tot de weinige ontsluiters van het veen-

gebied, ook dit wijst op de hoge ouderdom van deze dijken. Zij leiden naar het Hunzedal, dat in de zomer vruchtbare weiden voor het rundvee en de varkens bood. De naam *schapmaat* wordt door Naarding met "schatmaat" weergegeven (schat = melkvee), het voorkomen van deze naam bewijst de vroegere trek van het melkvee naar deze rivier. Men vindt er ook de naam *mottenland* (mot = zeug)⁷⁾. De zuider- en noorderzanddijk waren dus tevens veedriften. De beide lange driften naar het noorden en zuiden liepen langs de zandrand en ontsloten het veen nauwelijks. Wel ontsluiten zij de onmiddellijk aan de zandgrond grenzende zone 'vaste' veenweiden, welke zich uitnemend leenden voor langdurige begrazing door groot melkvee. Deze vaste weiden werden bovendien reeds vroeg ontwaterd door een lange tochtsloot welke evenwijdig met de drift loopt. Deze *koelandsdrift* vindt zijn verlengde in de *noorderlanddrift* welke het *velland* ontsluit en tevens het zanderiger deel van het *noorderland*, hij zal vooral een schapedrift zijn geweest. Vanuit deze lange veedriften werden in latere tijden de grote complexen ruwe graasgebieden in het veen opgedeeld. Hun perceelsstructuur wijkt aanzienlijk af van die van de weiden binnen de zanddijken.

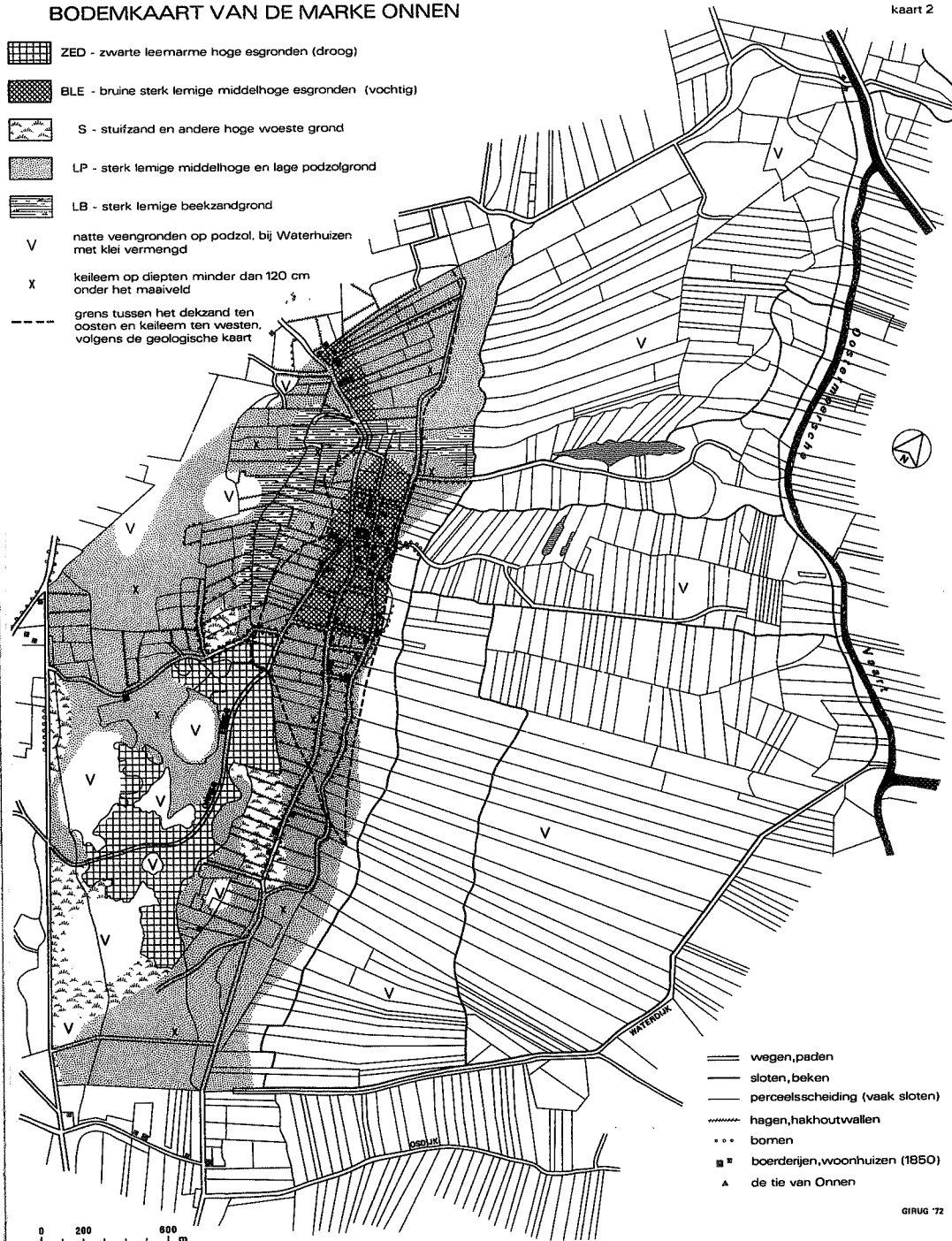
Samenvattend stellen we dat het oudste oriëntatiepunt van de marke Onnen te vinden is op het kruispunt van driften en zanddijken; ter plaatse van het tie trok het vee (rundvee, schapen en varkens) naar verscheidene richtingen. Bij dit kruispunt trof men stellig de oudste boerderijen aan.

Het okkupatiepatroon op het zand. De *noordlanddrift*, de *koelandsdrift* en de *zuidersanddijk* komen ter plaatse van de tie (en de overgang van het veen naar het hogere zand) samen. Vandaar loopt een boerepad naar de woonkern; dit pad vertakt zich onder de namen: *mottenbrink*, *gieselgeer* en *Onner esweg*. De *gieselgeer* begrenst de Onner es in het noorden (bij de *eskamp* en de *gieselgeer*), om dan uit te komen op de woeste grond ten westen van de es. De andere tak: de *Onner esweg* loopt dwars door de es en leidt eveneens naar woeste grond, vormt tevens een verbinding met Glimmen. De *mottenbrink* bevindt zich tussen het kruispunt van veendriften en het kruispunt van de *esweg* met de *gieselgeer*.

BODEMKAART VAN DE MARKE ONNEN

kaart 2

- ZED - zwarte leemarme hoge esgronden (droog)
- BLE - bruine sterk lemmige middelhoge esgronden (vochtig)
- S - stuifzand en andere hoge woeste grond
- LP - sterk lemmige middelhoge en lage podzolgrond
- LB - sterk lemmige beekzandgrond
- V natte veengronden op podzol, bij Waterhuizen met klei vermengd
- X keileem op diepten minder dan 120 cm onder het maaiveld
- --- grens tussen het dekzand ten oosten en keileem ten westen, volgens de geologische kaart

- --- wegen, paden
- - - - sloten, beken
- - - - - - perceelsscheiding (vaak sloten)
- ~~~~~ hagen, hakhoutwallen
- ... bomen
- ■ boerderijen, woonhuizen (1850)
- ▲ de tie van Onnen

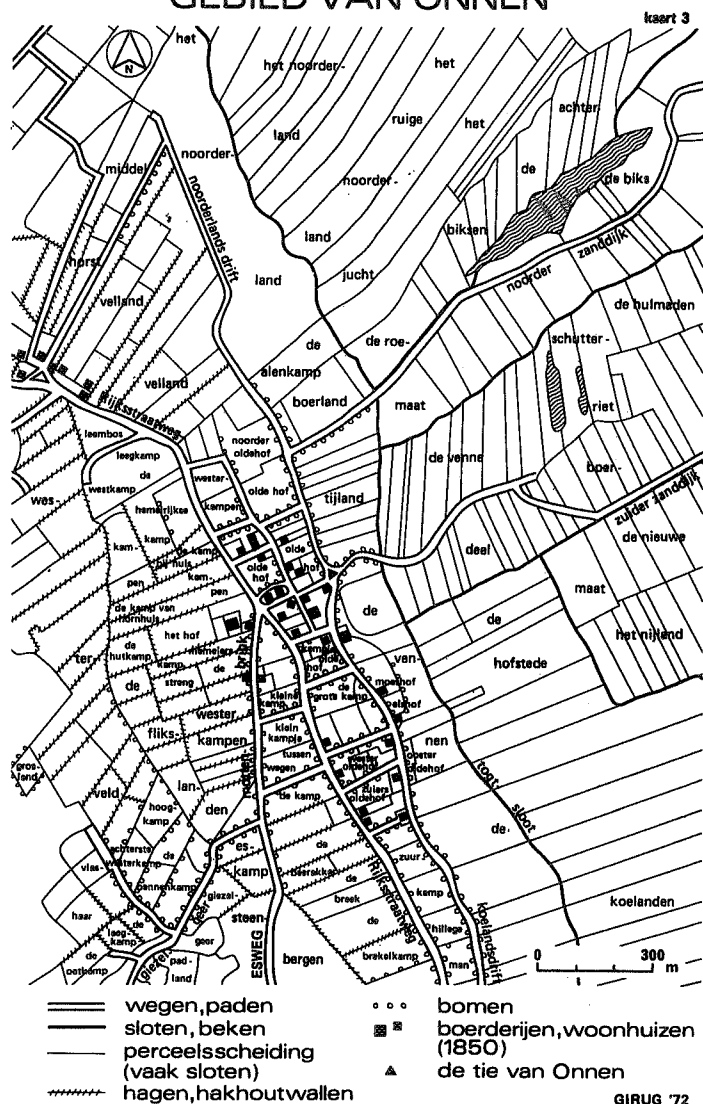
GIRUG '72

De naam *gieselgeer* heeft dus betrekking op een deel van de es en ook op de daarheen lopende weg. De betekenis van het toponym is onduidelijk, *geer* zal duiden op het 'gerend' toelopen van de es-percelen. Eveneens zal de naam *mottenbrink* oorspronkelijk betrekking hebben gehad op een complex land in de 'dode' hoek tussen de rijksstraatweg en de esweg. Aannemelijk is dat hier, tussen het veengebied en de Onner es, eertijds eikebossen lagen op lemmige, vochtige, middelhoge podzolgronden (L P-complex). Men kan zich voorstellen dat de bevolking in de nazomer hier varkens weidde (met de eikel als voedsel). De naam *brink* slaat zowel op het grasland als op een randligging.⁸⁾ In dit L P-complex vindt men nog de namen *boskamp* en *beerakker*, welke de oorspronkelijke situatie typeren. Ter plaatse vindt men nu verscheidene kleine boerderijtjes en vele 'kamp'-namen, welke op een latere ontginning (wellicht door keuters) wijzen (zo de *brekelkamp*).

Ter hoogte van de *tie* lag dus het kruispunt van vele driften. Er was daar stellig een dagelijkse en een seizoentrek van het vee. De schapen trokken naar het zanderige *felland*, misschien ook naar het zanderige deel van het *noorderland*. Zij trokken ook naar de woeste hogere zandgronden: het *boerveld*, het *zuidveld*, het *hogeveen*, het *westerveen* en het *langakkerveen*. De varkens trokken naar de *mottenlanden* bij de Hunze en in de herfst naar de *mottenbrink*, waarbij ze geleid werden door een 'swieneheerde'. Het rundvee trok naar de 'vaste' weiden tussen de beide zanddijken, waar het langdurig kon worden ingeschaard. Het trok ook naar de vrij vaste *vennen*, de *koelanden*, de *koebroeken* en naar de drooggevalen Hunze-weiden. Verder zal het onder leiding van herders naar de *barken*, het *noorderland*, het *onland* en de *waterhuizen* hebben getrokken. Geleidelijk zal een aantal gemeenschappelijke weiden omgezet zijn in vaste, meer individueel bezeten en goed beslote weilanden; wij noemden reeds de *jugtlanden*.

Uit de toponymenkaart blijkt dat er ten noorden van en zuiden van de *tie*, op de zich verheffende zandrands, een aantal boerderijnamen voorkomen. Men vindt (van noord naar zuid) de *olde hof*, de *noorder*

DE TOPONYMEN VAN HET KERN- GEBIED VAN ONNEN

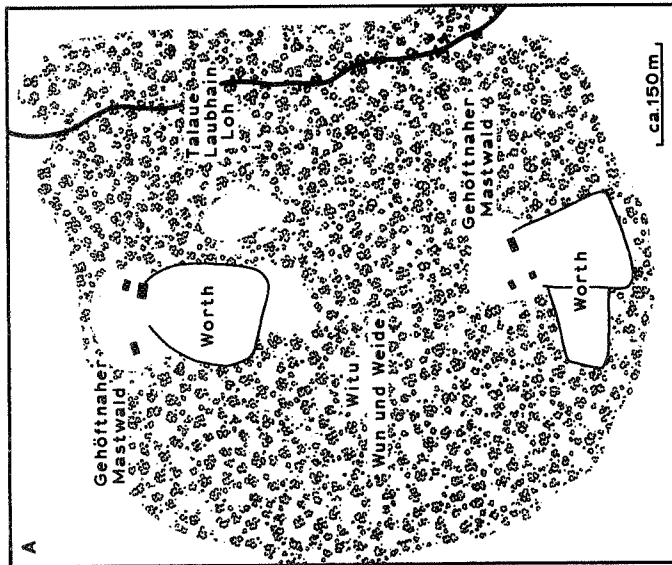

olde hof, de oosterhof en de tijborg. Ten zuiden van de verbinding tussen de tie en de mottenbrink vindt men de *olde hof*, *westerhof*, *moeshof*, *elshof* en *oosterhof*. Projekteert men deze namen op de bodemkaart dan ziet men dat de gehele oostelijke rand van het B L E-complex (esgronden) door deze hofnamen ingenomen wordt, zij liggen vrijwel alle aan de westzijde van de lange veedriften.

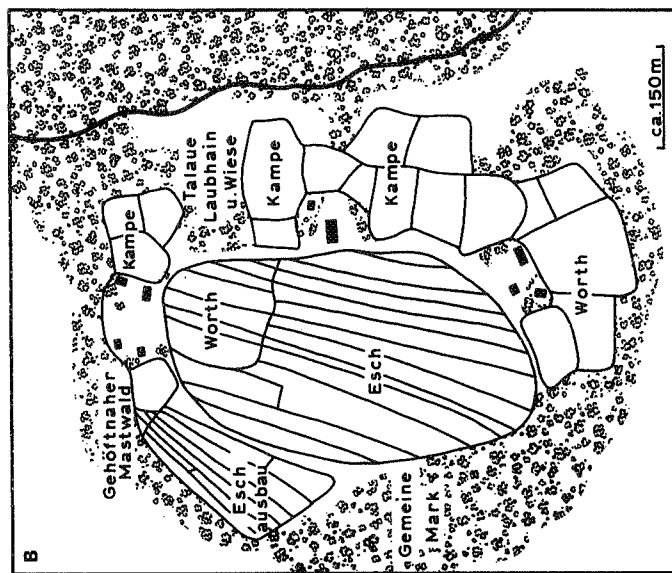
De moeshof, elshof en oosterhof zijn in de *vennen* aangelegd; daar dit vroeger gemeenschappelijke weiden waren zullen deze boerderijen uit later tijd dateren. Bovendien is het aannemelijk dat er oorspronkelijk geen boerderijen ten oosten van de veedriften werden gebouwd. Een latere aanleg geldt eveneens voor een aantal 'olde hoven' tussen de rijksstraatweg en de noordlanddrift. Men mag veilig aannemen dat oorspronkelijk de boerderijen in het westen begrensd werden door de 'esgronden' en in het oosten door de veedriften en lage veenweiden.

Volgens de bodemkaart ligt het oude Onnen dus aan de voet van een langzaam oprijzend B L E-complex, volgens de legenda: bruine, sterk lemige middelhoge esgronden. Zij zijn vrij vochtig en geschikt voor grasland en bouwland. Westelijk van dit complex vindt men middelhoge lemige podzolgronden (dus met een ongunstige harde laag in de ondergrond), waarna een zone met lemige beekzandgronden volgt.

De bodemkundige gegevens wijzen dus op de vroegere aanwezigheid van een es ten westen van Onnen! Tevens is de vraag waarom Onnen zo ver van zijn huidige es ligt beantwoord. Wij hoeven dus niet te denken aan een verplaatst dorp. Het merkwaardige is echter dat van een Onner noordes geen spoor in het landschap te vinden is, zelfs de toponymen laten verstek gaan. Wel is het B L E-landschap ten westen van Onnen gekenmerkt door een serie fraaie, in zuid-westelijke richting verlopende houtwallen. Op de toponymenkaart treft men ter plaatse vele 'kamp'-namen aan, in overeenstemming met dit individuele omheinde karakter van het cultuurland. De topografische kaarten van vroeger en nu tonen dit 'kampen'-landschap, dat zich niet beperkt tot de B L E-kern, maar dat zich uitstrekt over grote delen van de middelhoge podzolgronden van het Onner toebehoren. Zoals bekend treden wallen

Men ziet hoe, volgens Glässer, het middeleeuwse okkupatiepatroon zich ontwikkelt vanuit de woerd. A = vroeg-saksisch; B = middeleeuws. Merkwaardig is dat Glässer de kampen alleen in de vochtiger delen plaatst. Er zullen

o.i. ook kampen in de drogere delen ontstaan zijn. Zo zal de es-fase mogelijk door een kampen-fase vooraf zijn gegaan. Ook is er in het ontwerp van Glässer geen plaats voor drijft en schape-kampen.

op waar sloten - wegens onbereikbaarheid van het grondwater - niet kunnen worden aangelegd voor ontwatering en als perceelsscheiding.

De vroegere aanwezigheid van de Onner noordes kan ook worden aangetoond uit een historisch document. In een document van 1563 vermeldt de schrijver van Gorecht zijn "upkomsten, pachten, tafelgoederen ende renten van het gericht van Selwart /.../ tot profijt der stad Groningenn":

Luekkenn Abbringe soens [zonen] tho Unna hebben nijes ingehuert die twe stadt ackers gelegenn up Unner esch /.../ Die eene acker is gelegenn tuschenn Pollinge ennde Pouwels landt, inn die breke, is groot dre verndell [vierendeel] van een mudde landt. Die ander acker is gelegenn tuschenn abbringe landt up den Noertesch up kloetswoert, is groot een verndeel mudde Landt.⁹⁾

De eerste akker lag waarschijnlijk op de zuideres; bij *breke* kan men denken aan braak land, aan een deel van de es met deze naam. Misschien lag dit esstuk dicht bij de *brekekamp*. De tweede akker lag dus op de noordes tussen het eigen land van de Abbringes en dat deel van de es heette *kloets woert*.

De woerd nu is de huisakker dicht bij de boerderij. Volgens A.W. Edelman-Vlam is een woerd een afgesloten ruimte achter een boerderij en houden de woerden verband met de eerste uitbreiding van de ontginningsboerderijen, ze komen alleen voor in de oudste nederzettingen.¹⁰⁾ Volgens E. Glässer "muss es sich bei "Worth"-Parzellen handeln um sehr altes, umzäuntes und privates, mit Sonderrecht ausgestattenes Land, das vorwiegend als Ackerland und im Besitz der Altbauern entgentritt"¹¹⁾. Men kan zich voorstellen hoe deze "Altbauern" een dergelijke hoogwaardige huisakker exploiteerden. Op Terschelling treft men ook deze huisakkers aan, ze werden zwaar bemest met menselijke en dierlijke faeces, ook zal men er zoden heen gesleept hebben om de vruchtbaarheid te verhogen. Men ziet daar een permanente verbouw van graan, waarbij de paardeboon in de vruchtwisseling werd opgenomen wanneer uitputting dreigde.¹²⁾ Op Terschelling werden deze huisakkers

niet opgenomen in een later ontstane es, aangezien ze grensden aan een laag terrein met hoog grondwater. Doch in Onnen werden de vergelijkbare woerden wel opgenomen in een later ontstaan escomplex dat onmiddellijk aan deze woerden grensde! Blijkbaar is dit zelfde ook in Ballo geschied, zoals de kaarten bij het artikel van Mevrouw Edelman uitwijzen.

Volgens Glässer bedroeg de oppervlakte van een woerd 1-4 ha. Hoe groot de Onner woerden zijn geweest is moeilijk na te gaan. Volgens onze voorstelling lag er dus een serie 'olde hoven' (boerderijen met aansluitende woerd) op de oostelijke zandrand, dicht bij de lange veedriften. Het zoete drinkwater kon daar via putten gemakkelijk verkregen worden. Hogerop, dus westwaarts, daalde de grondwaterspiegel enigszins en daar lagen de woerden, welke voor een permanente akkerbouw waren gediend met een wat lagere grondwaterspiegel. Op deze wijze lagen de oudste boerderijen tussen de 'Auen' en de huisakkers. Deze laatste werden in een later stadium geflankeerd door een es, welke dus op nog hoger en droger terrein werd aangelegd.

Volgens de geologische kaart ligt Onnen op dekzand, ten westen van de woonkern gaat dit dekzand op den duur over in grondmorenen met een dunne laag dekzand. Juist op een deel van het echte dekzand (van nature arm aan mineralen) heeft zich, volgens de bodemkaart het vruchtbare B L E -complex ontwikkeld door toedoen van de mens! De eigenlijke grondmorenen, die bodemkundig tot de middelhoge podzolen worden gerekend, worden door de noordes niet bereikt. De zeer ongunstige waterhuishouding van het keileem (er komen op enige diepte ondoorlatende lagen voor) ontmoedigde de aanleg van een es aldaar, deze beperkte zich tot de dekzanden ten westen van de woonkern.

Waarschijnlijk is het terrein, waarop de esvorming plaats vond, eertijds woeste grond geweest, een 'Wun und Weide'-gebied, waar vee werd geweid. Vermoedelijk was dit een weidegebied van schapen. Zoals men de *mottenbrink* als hogere weide voor de varkens kan aanwijzen (gehöftnaher Mastwald) en verscheidene 'amoorige' kampen als dorpsweiden voor het rundvee, zo kan men het hoge, droge gedeelte ten westen van de woerden belangrijke inschарingsfuncties voor de schapen

toekennen. Doch tevens is deze, aan de woerden grenzende zone, het gebied waar de oudste 'kamp'-ontginningen plaats vonden. Deze gedachtengang vereist nadere uitwerking.

Volgens onze gedachtengang is de huidige rijksstraatweg een zeer lange drift geweest. De schapen bereikten het *velland* en het *zuiderveld* langs deze zeer lange drift, welke in een later stadium ook een esweg werd (voor de noordes), vergelijkbaar met de huidige Onner (zuidelijke) esweg. Naar onze mening zullen de noordelijke en zuidelijke drift elkaar ten westen van de woonkern van Onnen ontmoet hebben bij een inschарingskamp voor schapen. Uit deze studie en ook uit het onderzoek op Terschelling blijkt dat de loop van een drift altijd door meer dan een funktie wordt bepaald. De zeer schaarse driften van Terschelling en Onnen zullen naar zeer belangrijke sleutelementen van het dorpstoebehoren en van de dorps-economie hebben geleid. Dit is niet verwonderlijk daar de zware lasten van onderhoud van deze driften aanvankelijk op een kleine gemeenschap met geringe technische uitrusting drukten.¹³⁾

Een voorbeeld van een schapekamp vindt men in de ees van Eestrum. Op het kaartje van Eestrum in Cuipers boek ziet men duidelijk dat deze ees begrensd is door heide en tevens op driften is aangesloten¹⁴⁾. Voor Terschelling werd aangetoond dat de iezen en ezen eertijds 'melkplaatsen' waren, waar het vee werd samengedreven om te overnachten, om gemolken en bijgevoerd te worden. De iezen waren verzekerd van een aanvoer van zoet water en niet drassig. Het bleek dat vooral de schapen op de Terschellinger iezen werden verzameld en gemolken.¹⁵⁾ Zo zal ook de ies van Eestrum, dicht bij de heide gelegen, een soort schapekamp zijn geweest. Eveneens is het zeer wel mogelijk dat in Onnen, ter plaatse van de samenkomst van de lange driften naar het noorden en zuiden, eertijds een ies funktioneerde. We mogen aannemen dat het Drentse heideschaap, door de eeuwen heen een vleesleverancier, eertijds ook gemolken werd, gegeven de hoge mate van zelfvoorziening in de oude okkupatiefasen. Uiteraard is deze beschouwing over een eventuele Onner ies niet

op harde feiten gebaseerd. Doch bij Borger en Vledder zijn iezen gevonden, ook in Westerwolde. Wellicht worden in de toekomst meer iezen gevonden, wellicht ook in de Hondsrugdorpen (het dorp Ees?).

Tevens, zo stelden we reeds, treft men in het aan de woerden grenzende gebied, oude 'kamp'-ontginningen aan, de voorgangers dus van de Onner noordes. Wat zijn kampen?

De oorspronkelijke betekenis van 'kamp' is "omheind, ontgonnen deel van de woeste grond."¹⁶⁾ Deze definitie laat in het midden waarvoor de kamp gebruikt werd en laat zich ook niet uit over de eigendom of over het landbouwstelsel waarmede de kamp werd geëxploiteerd. Mevrouw Edelman merkt op dat "men" met toestemming van de overige markegenoten stukken land uit de markegrond mocht ontginnen. Rondom deze 'kampen' werd dan een wal opgeworpen met aan weerszijden een sloot. Veelal dragen deze kampen de naam van de ontginner of de gebruiker. Soms liggen ze, aldus Mevrouw Edelman, midden in de "wildernis", maar vooral de oudere kampen sluiten aan bij een boerderij. Zij heeft de indruk dat de kampen vergelijkbaar zijn met woerden, daar deze ook een aparte omwalling hebben. De woerden liggen echter vlak bij de woonkern, terwijl de kampen aan de rand van de nederzetting liggen¹⁷⁾.

Glässer merkt op dat de kampen in ecotopisch opzicht anders liggen dan de es; de es ligt aan de voorzijde van de boerderij, de kamp aan de achterzijde, is vochtiger en heeft een onregelmatige vorm. Doorgaans zijn de kampen met een begroeide wal omgeven.¹⁸⁾ Op het kaartje van zijn artikel ziet men dat de kampen inderdaad meer in de richting van de "Talauen" liggen, hetgeen correspondeert met een wat vochtiger ligging. Tenslotte vermeld ik de mening van Laur dat in Holstein een kamp zowel een gerooid bosstuk als een landerijen-complex, waar iedere hoevenaar zijn aandeel in had, betekende¹⁹⁾. Uit dit overzicht blijkt dat de kamp - en vooral de oude kampen - in de literatuur op onderscheiden en onvolledige wijzen besproken worden. Dit is begrijpelijk, want we weten nu eenmaal weinig

over het agronomisch handelen van onze verre voorvaderen.

De kampen van Terschelling grenzen vaak aan de huisakkers, zij zijn veel vochtiger. Uit het onderzoek bleek dat deze kampen oorspronkelijk dorpskampen waren, waarin eertijds het rundvee werd ingeschaard: werkossen, drachtig vee, jongvee, osjes voor de verkoop of slacht. Ze werden gerekend tot de 'finnen', dus tot de gemeenschappelijke grond. Ze waren door een wal en een sloot omgeven, werden ook begrensd door een natuurlijk watertje, dat het vee drinkwater verschafte.²⁰⁾ In een latere fase werden ze verdeeld. In de Onner situatie moet men dit soort kampen zoeken bij de overgang van het zand naar het veen, waar de bodem niet te zacht is en waar drinkwater beschikbaar is. Dit zal dan goed drinkwater zijn, veel gezonder dan het drinkwater in het veen! Zo vindt men de *Alenkamp* op de rand van de middelhoge en lage zandgronden, hiertoe hoorde eertijds ook het *boersland*. Deze laatste handhaafde zich na de verdeling van de *Alenkamp* onder de gerechtigden nog lang als gemeenschappelijk bezit van de boeren, het is een zeer vochtig complex.

Misschien heeft de naam *alen* betrekking op water, de kamp grensde aan de *Biks* en tevens aan een tochtsloot.²¹⁾

De *Alenkamp* was dus een 'dorpsweide', evenals de *bollenkamp* waar het manlijk rundvee van het dorp werd ingeschaard. Mogelijk is het *tijland* eveneens een gemeenschappelijke weide geweest, Bischoff noemt verscheidene voorbeelden van tie-weiden (dorpsweiden)²²⁾. In al deze gevallen diene men te beseffen dat het de bedoeling van de oude okkupanten was het dorpsvee, dat door herders geleid werd, geregeld in te scharen op plaatsen met een goede weide en goed drinkwater. Dit was strikt noodzakelijk in een ecologische situatie welke aanvankelijk gekenmerkt werd door een schraal 'onland' en slecht drinkwater. Dergelijke rundveekampen situeert men bij voorkeur dicht bij de boerderijen. Zo vertonen de kampen van Onnen en Terschelling gelijkenis. De huidige en vroegere kampen op de hoge zandgronden ten westen van de woonkern vertonen een geheel ander karakter. Wij mogen aannemen dat dit gebied geen koekampen kende, deze situeerden we immers bij de veenrand. De *hemelrijkse kamp* is de enige kamp, die in dit gebied

wijst op eertijds onverdeelde woeste grond. Deze kamp ligt dicht bij de *Biks* en is laag en vochtig, zal daarom nog zeer lang als inferieur land bij de collectiviteit gebleven zijn. Doch men kan vermoeden dat in het overige, hoger gelegen, zandgebied vóór de ontwikkeling van de es een groot aantal 'kamp'-ontginningen tot stand kwam, welke zowel de akkerbouw als de veehouderij op een hoger produktieniveau brachten. Het gebied wemelt van 'kamp'-namen en geijkte esnamen als *boterakkers*, *stienakkers*, *lienakkers* enz. ontbreken volkomen. Elders in Nederland vindt men meer voorbeelden van een es met de naam 'kamp' (zo bij Steenwijk). De kampongningen, welke de es voorafgingen, zullen een variërende oppervlakte hebben gehad. Doch men kan veilig aannemen dat er aanvankelijk grote kampen werden aangelegd: er was grond in overvloed. Bovendien werden ze ontgonnen door de bewoners van de 'olde hoven'. Vergeten wij niet dat een grote woerd (van bijv. 3 ha) stellig een grote ('extended') familie van meerdere generaties en met aangehuwde familieleden kon voeden. Wij zagen reeds dat men in Onnen een serie oudste hoven aantreft en een aantal jongere hoven: in de *vennen* en tussen de rijksstraatweg en de oudste hoven. Toen de bevolking groeide ontstonden er dus nieuwe hoven en (wellicht wat later) grote familiekampen. Het is zelfs mogelijk dat een aantal kampen is aangelegd als 'dorpskampen', vergelijkbaar met de *bollenkamp* en de *alenkamp*. Men mag immers aannemen dat de hoven aanvankelijk bewoond werden door aan elkaar geparenteerde families. En, indien de interpretatie van Hofmann m.b.t. de *tiuchen* juist is, kan men zelfs denken aan kleine samenwerkingsverbanden, welke de dorpsorganisaties voorafgingen, en die gemeenschappelijk kampen ontgonnen. Zo kan men de grote kampen projekteren tegen een sociale structuur waarin grote families vanuit hun hoven (met woerden) hun voedselproduktie verhogen, terwijl de voortschrijdende verbetering van het 'onland' de vergroting van de rundveestapel - en dus van de mestproduktie - mogelijk maakte.

In de grote kampen bedreef men het veldgrasstelsel. Dit stelsel past bij een ontoereikende mestvoorziening, de meeste mest ging naar de woerd. Volgens de Vries mag men aannemen dat in de grote, gemeenschappelijk geëxploiteerde kampen een veldgrasstelsel heerste, waarbij

het land in de bouwperiode in stroken onder de deelnemers werd verdeeld, terwijl dit land gedurende de grasperiode onverdeeld werd geëxploiteerd.²³⁾ Deze deelnemers waren dus de gezinshoofden van de 'extended family' of leden van een 'tiuche'. Bij dit landbouwstelsel denkt men aan de Vöden van Westfalen (Viehuden), waarvan ook sporen in ons land zijn aangetroffen.²⁴⁾

In het reeds genoemde dokument van de schrijver van Gorecht ontmoet men - weliswaar in veel later tijd - het veldgrasstelsel:

Die Stadt heft mede den grovenn thijnde tho Haren, ende den smalen thijnde, thoe wetenn den grovenn thijnde is van rogge, garste en haver, wes thoe Haren up Harer Esch wordt gebouwet, oeck mede in it itzlicke kampen thoe Haren, daer dann die ploegh doer geijt.²⁵⁾

Het veldgrasstelsel kan op verschillende wijze bedreven worden. In sommige Westfaalse 'Vöden' stond tegenover een korte akkerperiode een lange weideperiode, bij andere duurde de akkerbouw veel langer. Bij weer andere 'Vöden' stond de winning van hooi meer centraal.²⁶⁾ In een aantal gevallen is er zelfs bosaanplant in een langdurig rotatieschema opgenomen, waardoor er een sterke verrijking met humus optreedt. Zo had men in Oost-Terschelling omstreeks 1800 een uitgedunde agrarische bevolking met grote graanbedrijven; op de zandgronden was er een veldgrasstelsel waarin de winning van graan en hooi centraal stonden. Een vrij groot deel van de zandgrond was bovendien bebost.²⁷⁾

In de grote kampen ten westen van de woonkern van Onnen zal aanvankelijk een veldgrasstelsel hebben geheerst waarin de verbouw van graan (voor de groeiende bevolking) én de winning van hooi (voor de uitbreidende veestapel) centraal stonden. Het stalvee profiteerde eveneens van de grotere stro-produktie. De verdere bevolkingstoename, samenhangend met de opkomst van de steden en met een toenemende handel, leidde tot aantasting van de familiekampen en tot een breuk in de 'joint family'. De woerden werden als onverdeeld familiestuk eveneens aangetast en, evenals de kampen, verdeeld. Verscheidene kleine boeren (waaronder gevestigde vreemdelingen en andere ongerechtigden)

hadden geen woerdpercelen, dus geen hoogwaardige voedselgrond, als basis van hun voorziening met voedsel. Zij waren sterk aangewezen op de kampen en het veldgrasstelsel verschaftte hun een veel zwakkere voedselbasis. Zo ziet men dat in de Westfaalse 'Vöden' de 'ongerechtigden' slechts entree hadden in de weide-periode. Zij profiteerden met name van de 'overall'-regelingen die men in vrijwel alle oude Westeuropese samenlevingen aantreft. Voor deze groep stond men wel beperkte delen van de woeste grond af: de kleine kampen ontstonden, kampen in individueel bezit. Doch men kan zich tevens voorstellen dat de bedrijfsvoering in de grote kampen ook de moeilijkheden ondervond van een toenemende bevolking. De onder vele eigenaren versnipperde kamp- en woerdpercelen waren begrepen in verschillende vruchtwisselingsstelsels welke verschillende doeleinden dienden. Zo zal de grote boer, die vaak nog eigenaar was van een flinke oppervlakte woerdgrond, eerder geneigd zijn zijn kampercelen extensief te gebruiken en de veldgrasrotatie in dienst willen stellen voor zijn vee. Andere boeren waren gebaat met een zeer intensief bodemgebruik, waar ze vaak niet beschikten over woerdgrond. Gerechtigden en ongerechtigden, oude families en individuele gezinnen worstelden met moeilijkheden m.b.t. de toegang tot hun percelen en kavels; problemen van 'overrit', van afbakening (omwalling) vermengden zich met de moeilijkheden welke voortvloeiden uit het naast elkaar functioneren van verschillende agrarische bedrijfstvormen.

Voorbeelden van ernstige spanningen in een agrarische samenleving en verband houdende met sociale en agrarische differentiatie vindt men in de literatuur, zij het meestal in latere situaties. Zo beschrijft Jansma de spanningen tussen de op schapenfokkerij geörienteerde en de meer op graanbouw (en rundveehouderij) geörienteerde boeren van Texel in de zestiende eeuw. Daarbij ging de 'overallbeweiding' verloren.²⁸⁾ Dergelijke conflicten zullen eertijds ook in Onnen, tussen onderling verschillende bedrijfstvormen, hebben geheerst.

Zo zal de esvorming zijn voortgevloeid uit de reeds geruime tijd opgetreden wijzigingen in de sociaal-economische structuur binnen de marke. Deze esvorming zal een groot aantal, in het voorgaande genoem-

de, spanningen hebben weggenomen. Zo de problemen van perceels- en kavelscheiding: een groot aantal kampwallen kon worden gesloopt, terwijl een centrale toegang tot de akkers veel efficiënter was dan de vroegere toegangen. Tevens kon een intensief landbouwstelsel de oudere, op het veldgrasstelsel geënte, stelsels opvolgen. De inbreng van de woerden in de es, welke wij in het voorgaande waarnamen, spreekt in dit verband boekdelen.

Zo zullen woerden en kampen aan de es zijn voorafgegaan, de vele kamp-toponymen, die men ten westen van de huidige woonkern aantreft, hebben niet alleen betrekking op het huidige kampenlandschap maar, hoogst waarschijnlijk, ook op een vroegere landschappelijke ontwikkelingsfase. Het is daarbij niet onmogelijk dat ook binnen de (naar buiten omheinde) es kampwallen nog geruime tijd hebben gefunctioneerd. Harm Tiesing laat zelfs de essen ontstaan door de vereniging van omwalde kampen! Volgens hem had iedere familie een kamp, welke later onder de leden werd verdeeld.²⁹⁾ Het is mogelijk dat Tiesing gelijk heeft in de situatie van een aantal oude essen, waaronder de noordes van Onnen. Verscheidene essen en esstukken in Nederland heten *de kampen*.

In het voorgaande wees ik op de mogelijkheid dat er eertijds een 'schapekamp' aanwezig was op het kruispunt van de noordelijke en zuidelijke schapedriften. Deze paste in het kader van de voorziening met melk voor een bevolking met een niet omvangrijke rundveestapel, dus in de oudere okkupatiefasen. In het kader van de verbetering van de ruwe weiden, van de uitbreidende rundveestapel en de bevolkingsgroei zal het melken van de schapen steeds onbelangrijker zijn geworden. Het verdwijnen van het melkschaap en de introductie van het heideschaap, dat eerder een vlees- en wolleverancier was, zal de ondergang van een dergelijke schapekamp ingeluid hebben. Het drenken en bijvoeren dat bij het melkschaap van groot belang is om een regelmatige melkproduktie tot stand te brengen was bij het taaie drentse heideschaap van veel minder belang. In dit verband is het belangrijk te constateren dat het verdwijnen van de schapekamp en de bouw van schaapskooien bij de woonhuizen (voor de verkrijging van plaggemest) een

belangrijke bijdrage was voor het geleidelijk ontstaan van de es. Het spreekt vanzelf dat in een veldgrasstelsel de toepassing van plaggemest inefficiënt is, zeker bij een korte periode van graanbouw. In het - in het voorgaande beschreven - conflict zal het schaaap ook een belangrijke rol hebben gespeeld. Men kan daarbij denken aan kleine boeren, voor wie het schaaap een belangrijke betekenis had en aan grote boeren die veel meer op de rundveehouderij waren aangewezen.

Samenvattend kan men stellen dat de Onner noordes naar alle waarschijnlijkheid is ontstaan in een dekzandlandschap met woerden en aangrenzende kampen. Voor het ontstaan van deze es is een groot aantal factoren van sociaal-economische en agronomisch-technische aard aan te wijzen. Onze aandacht richtte zich versterkt op de, in de literatuur verwaarloosde, kampen. Voorts trachtten wij inzichten te verwerken in de groei van een kleine nederzetting naar een grotere woonkern, van kleinere sociale eenheden naar grotere samenwerkingsverbanden, dit alles in samenhang met de ontwikkeling van het cultuurlandenschap. Waar de feitenbasis smal is dient nog een groot aantal mikro-regionale onderzoeken verricht te worden om de hier ontwikkelde ideeën en hypothesen te toetsen.

Tenslotte, zo meenden wij, is het huidige kampenlandschap ten westen van Onnen ontstaan na de verdeling van de noordes, waarbij grote percelen land opnieuw omweld werden. Waarschijnlijk ontstonden toen ook de grote boerderijen langs de voormalige esweg, die immers in het verlengde van de lange schapedriften ligt. Zo liggen langs de huidige Rijksstraatweg verscheidene boerderijen en burgerwoningen die het gezicht van Onnen bepalen. De boerderijen en behuizingen langs de veerand zijn zelfs min of meer van hun voormalige esgronden afgesneden! Het echte Onnen vindt men wanneer men de Rijksstraatweg in oostelijke richting verlaat. Het ligt bij de *tie*, ook nu verzamelt zich daar de jeugd voor spel en sport!

G r o n i n g e n

G. S m i t +)

NOTEN

1. In deze studie vond ik aanknopingspunten bij de sociaal-geografische scriptie van Mej. D.E.C. Dominicus, die veel toponymen karteerde. De medewerking van het Nedersaksisch Instituut van de Rijksuniversiteit was zeer belangrijk, speciaal vermeld ik de diensten van de bodemkundige J. Wieringa. Prof. Dr. K.H. Heeroma bevorderde indertijd deze studie en begeleidde deze vanuit zijn discipline.
2. Mevrouw A.W. Edelman-Vlam, 'Veldnamen in Rolde', in: Naamkunde 1, 1969, p. 148.
3. Karl Bischoff, Der Tie (= Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Geistes- und sozialwissenschaftliche Klasse, Jg. 1971, Nr. 9).
4. De noordelijkst bekende tie in Nederland is de tie van Steenwijk. In Oost-Friesland komen ook verscheidene tie-namen voor. Men zie de kaart bij het artikel van Bischoff.
5. J. Naarding, 'De veldnamen van Onnen', in: Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam, 1953, 3-4, p. 100. Naarding suggereert dat de Onner veldnaam *jugt* vroeger 'tjuchten' luidde. Saksen zouden ouder 'tjuchten' als 'te juchten' hebben opgevat, of als 'd'juchten'.
6. D. Hofmann, 'Fries. *tiuche*, deutsch *zeche*, griech. δίκη und Verwandte', in: Bydragen wijd aan de neitins fan Mr. M.G. Oosterhout = Us Wurk 21-22, 1972/73, p. 55-80.
7. Naarding vermeldt het toponym *Schatmaten*, terwijl in het kadaster *schapmaat* (schapenmaat?) wordt vermeld. Nu is een hooiland met nabeweidning door schapen niet waarschijnlijk, *schatmaat* = hooiland met beweidning door melkvee ligt meer voor de hand. Men zie J. Naarding op.cit. p. 100.
8. Karl Bischoff, op.cit. p. 26. Ook andere auteurs zijn het over deze betekenis van het woord brink eens.
9. Dit dokument is verschenen in de Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheid van de Provincie Groningen, 1868. Dr. G. Acker Stratingh voorzag deze publicatie van commentaar.
10. A.W. Edelman-Vlam, op.cit. p. 153.
11. E. Glässer, 'Zur Entstehung der bäuerlichen Kulturlandschaft', in: Geographische Rundschau, okt. 1967, p. 387.
12. G. Smit, De agrarisch-maritieme structuur van Terschelling in het midden van de vorige eeuw, diss. Groningen, 1971. Uitg. Miedema, Leeuwarden.
13. Bij nauwkeurige bestudering van de veldkaarten verbaast men zich steeds opnieuw over de multifunktionaliteit van driften en tochtsloten. Men zie bijv. de tochtsloten in het Onner gebied en de veedriften aldaar en in Terschelling.
14. Dit kaartje bevindt zich achter in het boek van Mr. D.J. Cuipers, Bijdragen voor de rechtsgeschiedenis van de gemeene dorps-gronden in Oostergo, 's-Gra-

venhage 1949.

15. G. Smit, op.cit. p. 54 en 55. Men raadplege ook het Fries Woordenboek van Waling Dijkstra. O. Postma hield echter enigszins krampachtig vast aan andere betekenissen van het toponym *lester*, men zie O. Postma, 'Essen op de Friese klei', in: De Vrije Fries, 1957, p. 90.
  16. K. Bouwer, Cultuurlandschapsvormen aan de Westzijde van het Drents Plateau. Proefschrift Groningen, 1970, p. 22.
  17. A.W. Edelman-Vlam, op.cit. p. 153.
  18. E. Glässer, op.cit. p. 383.
  19. W. Laur, Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein, Schleswig 1960, p. 304.
  20. G. Smit, op.cit. p. 40.
  21. J. de Vries, Nederlands Etymologisch Woordenboek, 1971, de auteur noemt oud nederlands *āl* = watergeul.
  22. Karl Bischoff, op.cit. p. 17 en 18.
  23. J. de Vries, Kelten und Germanen, Bibliotheca Germania 9, Bern und München, 1960, p. 105 en 106.
  24. G. Niemeier, 'Vöden, kulturgeographische Studie über eine Sonderform der gemeinen Mark', in: Festschrift für L. Mecking, Hannover 1949, p. 185-200.
  25. Zie aantekening 8, p. 86.
  26. G. Niemeier, op.cit.
  27. G. Smit, op.cit. p. 154 ev.
  28. T.S. Jansma, 'Bijdrage tot de agrarische geschiedenis van Texel, voornamelijk in de 16-de eeuw', in: Agronomisch-historisch Jaarboek, deel V, 1951, o.m.p. 541.
  29. Dr. C.H. Edelman, De geschriften van Harm Tiesing..., Assen, 1948, p. 19/20.
- +*) Dr. G. Smit is verbonden aan het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen.

DRENTSE MOND (9)

De pet was het belangrijkste hoofddekseel op het platteland. Droeg iemand een hoed, dan werd prompt gevraagd, of de hond van de betrokken persoon was gestorven, omdat hij met het hok op zijn hoofd liep. De pet werd 's nachts afgezet (echter niet altijd) en bij het bidden (*even in de pet kieken of even achter de pet*).

Een sterk gevoel van eigenwaarde spreekt uit de opmerking: *ik huuf vöör je de pet niet in d' ogen te trekken* = ik hoef voor jou niet onder te doen.

Z u i d l a r e n

G. H. K o c k s